

JAN S. GAJEK MIC

EUCHARYSTIA W LITURGII I PRAKTYCE PASTORALNEJ KOŚCIOŁA WSCHODNIEGO

Eucharystia stanowiła przez wieki szczyt liturgicznego doświadczenia Kościołów. Z istoty swej jest ona sakramentem jedności, w praktyce stawała się niejednokrotnie przyczyną sporów czy nawet podziałów konfesyjnych. Wiele tych sporów między Kościołami wynikało z wzajemnej nieznajomości i obcości. Postawa ekumenicznego otwarcia, którą Sobór Watykański II zalecił katolikom, zachęca do wzajemnego poznania teologii i życia liturgicznego bratnich Kościołów.

Poniżej pragniemy skrótowo przedstawić strukturę liturgii eucharystycznej, a także eucharystyczną praktykę pastoralną w Kościołach tradycji bizantyjskiej. Struktura ta, co do istoty jest oczywiście zbieżna ze strukturą Mszy św. w rycie łacińskim. Z liturgicznego punktu widzenia wszakże istnieje sporo różnic. Poznanie rytu św. Liturgii (czyli Eucharystii) jest nieodzowne dla właściwego rozumienia teologii Eucharystii w Kościele wschodnim¹.

I. "ŚRODOWISKO" LITURGII KOŚCIOŁA

Dla chrześcijanina tradycji wschodniej miejscem uprzywilejowanym do modlitwy, zarówno indywidualnej, a zwłaszcza wspólnotowej, jest świątynia – cerkiew. Słowiańska nazwa *cerkow'* pochodzi od greckiego *kyriakos*, co oznacza miejsce poświęcone Panu. Cerkiew nie jest tylko zwykłym miejscem gromadzenia się wiernych na liturgię. Poprzez swój układ architektoniczny i wystrój wyraża ona symbolicznie tajemnicę Kościoła obejmującego niebo i ziemię. W niej sprawuje się świętą Liturgię (czyli Eucharystię), która jest "niebem na ziemi". Jest więc

¹ Pojęciem "Kościoł wschodni" obejmujemy poniżej Kościoły tradycji bizantyjskiej, zarówno Kościół prawosławny jak i Kościół bizantyjski pozostający w jedności z Rzymem (czyli Kościół grekokatolicki). Drobne różnice, które zachodzą w liturgii poszczególnych Kościołów tradycji bizantyjskiej, nie mają większego znaczenia dla naszych rozważań. Niektóre z nich zostały zasygnalizowane w tekście artykułu.

cerkiew swoistym "środowiskiem" dla sprawowania całego kultu Kościoła, zwłaszcza zaś Eucharystii.

Cerkiew dzieli się zwykle na 3 części: przedsionek (gr.: *narthex*, słow.: *pritwor*), nawa zasadnicza (gr.: *naos*, słow.: *chram*) oraz sanktuarium (gr.: *bema*, słow.: *swiatiliszcze*, *altar*)².

Przedsionek, z którego przechodzi się do nawy, służy jako miejsce dla niektórych modlitw pokutno-błagalnych.

Nawa centralna symbolicznie przedstawia Kościół ziemski. Tu gromadzi się lud, śpiewacy i kler. W tradycji słowiańskiej, w której zachowały się stare zwyczaje środowiska antiocheńskiego biskup przewodniczący Eucharystii, całą pierwszą część (czyli liturgię katechumenów) pozostaje pośrodku nawy głównej, tzn. pośród zgromadzonego wokół Kościoła Bożego. Dopiero na liturgię eucharystyczną wchodzi on do sanktuarium. Nawa oddzielona jest od sanktuarium ikonostasem – ozdobną ścianą pokrytą ikonami. Ikony uobecniają świętych, których przedstawiają. W ikonostacie są one umieszczone według określonego porządku. Symbolicznie wyrażają wspólnotę Kościoła niebiańskiego zgromadzoną wokół Chrystusa. Sanktuarium symbolizuje Kościół niebiański. Umieszczony centralnie ołtarz jest tronem Boga samego. Ołtarz nazywa się po słowiańsku *prestoł* tzn. tron.

Kontakt między nawą a sanktuarium możliwy jest poprzez trzy bramy w ikonostacie. Brama centralna nazywana jest "bramą królewską" (słow.: *carskija dwieri*, ros.: *carskije wrata*). Pozostaje ona zasłonięta specjalną zasłoną. Odsłania się ją i otwiera tylko podczas niektórych momentów celebracji liturgicznej. Dwa boczne wejścia (zwane diakońskimi) przeznaczone są dla służby liturgicznej.

Dwie główne ikony w ikonostacie, to ikona Chrystusa nauczającego (z księgą Ewangelii) – po prawej stronie królewskiej bramy, oraz ikona Bogurodzicy z Dzieciątkiem na ręku (dla chrześcijan Wschodu jest to zawsze ikona Wcielonego Słowa) – po lewej stronie królewskiej bramy. Dalej po prawej stronie umieszcza się ikonę patrona cerkwi. Następnie (po obu stronach) ikony aniołów, świętych diakonów. Na samej królewskiej bramie, pośród ikon czterech ewangelistów, znajduje się ikona Zwiastowania. Wyraża ona prawdę, że bramą do całej ekonomii zbawienia, w tym także do tajemnicy Eucharystii, jest tajemnica Wcielenia.

Pośrodku, nad królewską bramą, najczęściej znajduje się ikona Ostatniej Wieczerzy. W Kościele wschodnim nazywa się ją zwykle "Wieczerzą Mistyczną" (słow.: *Tajnaja Wieczeria*). W górnej części ikonostasu centralne miejsce zajmuje ikona "Deisis" (gr.: *Deesis* – błaganie). Jest to kompozycja kilku ikon. W centrum Chrystus na tronie, obok stojący: Bogurodzica i św. Jan Chrzciciel w

² Szersze omówienie symboliki świątyni bizantyjskiej można znaleźć m.in. w: A. M i e ś. *Tainstwo, słowo i obraz. Bogosłużenijsze Wostocznoj Cerkwi*. Bruxelles 1980 s. 14-23.

postawie wstawienniczej modlitwy. Dalej aniołowie i święci. Ikona "Deisis" symbolicznie przedstawia cały Kościół Starego i Nowego Testamentu zgromadzony w modlitwie wstawienniczej u stóp Chrystusa.

Dopiero powyżej tej kompozycji ikon umieszcza się ikony 12-tu głównych święt, apostołów itd. Całość wieńczy krzyż. Cały ten układ ikon regulowany jest ścisłym kanonem sięgającym czasów Ojców Kościoła. Na ścianie absydy sanktuarium niekiedy umieszcza się fresk Ostatniej Wieczerzy. (Wówczas już nie umieszcza się ikony Ostatniej Wieczerzy nad królewską bramą). Nad absydą sanktuarium dominuje postać Theotokos – Oranty w formie fresku lub mozaiki. Oranta jest typem modlącego się Kościoła. W sklepieniu kopuły nad nawą główną częstokroć znajduje się fresk Chrystusa – Pantokratora (Władcy wszechrzeczy, słow.: *Wsiederzitel*).

Freski, mozaiki czy ikony umieszczone na ścianach cerkwi, przedstawiają i uobecniają świętych. Na zachodniej ścianie cerkwi, tzn. nad wyjściem ze świątyni, najczęściej umieszcza się ikonę (fresk, mozaikę) Zaśnięcia Bogurodzicy. Chrześcijanin wychodzący po modlitwie z cerkwi ma przed oczyma rzeczywistość eschatonu Kościoła, symbolicznie wyrażoną w scenie zaśnięcia Bogurodzicy a sakramentalnie antycypowaną w Eucharystii. Z eschatologiczną nadzieją wychodzi on ze świątyni w świat, by w świecie być znakiem innego świata.

Nawet w świątyniach (sanktuariach), gdzie czczone są słynące łaskami ikony Chrystusa, Bogurodzicy czy świętych, ikon tych nie umieszcza się zasadniczo w centralnej części ikonostasu. Rezerwuje się im specjalne miejsce w bocznych nawach, co ułatwia zresztą bardziej intymną atmosferę dla modlitwy osobistej. Całość zaś wystroju wnętrza cerkwi podporządkowana jest regułom chrystocentryzmu cechującego liturgię Kościoła. Pośrodku cerkwi na pulpicie lub specjalnym stoliku (tzw. *tetrapodie*) umieszcza się ikonę obchodzonego aktualnie święta.

Wierni przyozdabiają ikony kwiatami i palą przed nimi cienkie, woskowe świece. To wszystko wytwarza atmosferę szczególnej żarliwości i intymności modlitwy. Świątynia symbolicznie wyraża tajemnicę świętych obcowania, w której niebo łączy się z ziemią. Tajemnica ta najpełniej wyraża się w sprawowaniu liturgii Kościoła. Takie jest "środowisko liturgiczne", w którym Kościół wschodni tradycji bizantyjsko-słowiańskiej sprawuje świętą i boską Liturgię, czyli Eucharystię.

II. OFICJUM GODZIN JAKO "KONTEKST" EUCHARYSTII

Uprzywilejowanym dniem sprawowania Eucharystii w Kościele wschodnim jest niedziela – pamiątka Zmartwychwstania Chrystusa. Słowianie wschodni nazywają nawet niedzielę – *woskriesienie*. W każdej zorganizowanej parafii prawosławnej

czy grekokatolickiej sprawuje się niedzielną świętą Liturgię. Sytuacja w diasporze niekiedy trochę modyfikuje tę zasadę. W prawosławnych świątyniach katedralnych oraz w klasztorach, zwłaszcza słowiańskich, Eucharystia sprawowana jest codziennie, z wyjątkiem okresu Wielkiego Postu, kiedy rubryki liturgiczne przewidują sprawowanie Eucharystii tylko w soboty i niedziele. Inne dni, jako dni postu i pokuty, pozbawione są celebracji Eucharystycznej. W środy i piątki Wielkiego Postu sprawuje się natomiast tzw. Liturgię uprzednio poświęconych Darów. Jest to obrzęd uroczystej Komunii św. połączony z nieszporami. W przeciętnej natomiast parafii prawosławnej Eucharystię sprawuje się zasadniczo w niedzielę oraz w dni świąteczne.

Ważnym i wręcz nieodzownym przygotowaniem parafii do niedzielnej Eucharystii jest liturgia godzin. W sobotę wieczorem odprawia się wieczernię (czyli nieszpory) oraz jutrznię niedzielą. W słowiańskiej tradycji liturgicznej Kościoła prawosławnego nieszpory i jutrznię niedzielą (w sobotę wieczorem) łączy się w jedno oficjum liturgiczne nazywane "całnocnym czuwaniem" (gr.: *agripnia*, słow.: *wsienoszcznoje bdienije*)³. Oficjum to jest wprowadzeniem do niedzielnej celebracji świętej Liturgii, czyli Eucharystii. Oficjum "całnocnego czuwania" symbolicznie obrazuje całe dzieło stworzenia i zbawienia.

W bizantyjskiej liturgii godzin ważne miejsce zajmuje patrystyczna hymnodia bogata w treści teologiczne. Poprzez stichyry oraz "kanony" poetyckie dokonuje się głęboka katecheza liturgiczna i mystagogiczna, przez którą wierni przygotowują się do niedzielnej Eucharystii. Teksty hymnodii ujęte są w cyklu ośmiu tygodni w tzw. *oktoichu*. Są one poetycką w formie, głęboką teologicznie refleksją nad tajemnicą Zmartwychwstania.

W ramach jutrzni niedzielnej proklamowana jest ewangelia o Zmartwychwstaniu (przewidziano 11 kolejnych perykop). Na proklamację Ewangelii lud odpowiada śpiewem stichyry pochodzącej z jutrzni paschalnej. Oto jej tekst:

Zmartwychwstanie Chrystusa ujrawszy,
 pokłon oddajmy świętemu Jezusowi Chrystusowi,
 Jedynemu bez grzechu.
 Krzyżowi Twemu klaniamy się, Chryste,
 i święte Zmartwychwstanie Twoje opiewamy i sławimy:
 Ty bowiem jesteś Bogiem naszym,
 oprócz Ciebie innego nie znamy,
 Imienia Twego wzywamy.
 Przyjdźcie, wierni wszyscy,
 pokłon oddajmy świętemu Zmartwychwstaniu Chrystusa:
 oto bowiem przez Krzyż radość przyszła dla świata całego.
 Zawsze błogosławiąc Panu,

³ W parafialnej praktyce greckiej oraz w praktyce grekokatolickiej nie łączy się nieszporów (wieczerni) z jutrznią. Tę ostatnią odprawia się w niedzielę rano, jako przygotowanie do Liturgii.

opiewajmy Zmartwychwstanie Jego.
Ukrzyżowanie bowiem przecierpiawszy
śmiercią zburzył śmierć⁴.

Wiele treści teologicznych zawiera tzw. kanon poetycki. Opiewa on zwykle tajemnicę obchodzonego święta. W jutrzni niedzielnej zawiera on wiele wątków paschalno-rezurekcyjnych. W ramach kanonu, po 8. pieśni, śpiewa się też kantyk Bogurodzicy, czyli "Magnificat". W ten sposób atmosfera dziękczynienia przybiera jeszcze na sile.

Jutrznia kończy się tzw. laudesami (gr.: *ainoi*, słow.: *chwalitny*). Są to Psalm: 148, 149 i 150. Po nich następuje śpiew hymnu "Chwała na wysokości Bogu", modlitwy litanijne i zakończenie jutrzni. Dziękczynienie i uwielbienie Boga osiąga w laudesach szczególny wyraz. Dlatego w greckiej praktyce parafialnej, gdzie nie zawsze praktykuje się celebrację jutrzni, przed św. Liturgią śpiewa się przynajmniej same laudesy. Niejako, by rozbudzić wśród wiernych postawę dziękczynienia, które swą kulminację znajdzie w świętej Liturgii, czyli w Eucharystii.

Oficjum godzin stanowi nieodzowny "kontekst liturgiczny", w którym Kościół wschodni sprawuje Eucharystię. W praktyce słowiańskiej, bezpośrednio przed świętą Liturgią recytuje się tercję i sekstę, jako modlitewne przygotowanie wier-nych.

Mówiąc o kontekście liturgicznym Eucharystii w Kościele wschodnim, należy wspomnieć też, że według przyjętej tradycji (szczególnie obserwowanej wśród Rosjan) w jednej świątyni, na jednym ołtarzu można jednego dnia sprawować tylko jedną Eucharystię. W sytuacjach szczególnie uzasadnionych potrzeb duszpasterskich korzysta się z ołtarza znajdującego się w bocznej nawie, którą traktuje się jako oddzielną świątynię lub w podziemiach kościoła. W takiej praktyce liturgicznej widać wyraźne staranie się o jedność Eucharystii, która winna zgromadzić cały Kościół lokalny.

Kościół prawosławny nie zna obowiązku prawnego coniedzielnego uczestniczenia w Eucharystii. Usilnie natomiast zachęca się, by uczestniczyć czy to w sobotni wieczór w oficjum "całonocnego czuwania", czy to w niedzielnej Eucharystii. Fakt ten podkreśla, że celebrację Eucharystii ujmuje się w Kościele wschodnim w powiązaniu z oficjum godzin, które do niej prowadzi.

III. "BOSKA LITURGIA"

Liturgia eucharystyczna nosi w Kościele wschodnim nazwę "Liturgii", lub też "świętej i boskiej Liturgii". Dzieli się ona na 3 części: proskomidię, czyli *prote-*

⁴ Przekład własny według: Ierejskij Molitwosłow. Rim 1950 s. 145-146.

sis, liturgię katechumenów (zwaną też liturgią Słowa Bożego) i liturgię wiernych⁵.

Dwie ostatnie części odpowiadają zasadniczo strukturze liturgii eucharystycznej w tradycji zachodniej. Nie mniej zewnętrznie rzecz biorąc celebrowana Eucharystia w Kościele wschodnim różni się dość znacznie od liturgii w Kościołach tradycji zachodniej. Chrześcijaninowi tradycji zachodniej dość trudno jest odnaleźć w celebrowanej Liturgii coś z atmosfery czy nawet struktury liturgii Wieczernika. Otóż należy stwierdzić bardzo wyraźnie, że w Liturgii bizantyjskiej są wszystkie elementy "Liturgii Wieczernika", nie mniej swego rodzaju "archetypem" dla Liturgii bizantyjskiej jest nie tylko i nie tyle Wieczernik, co "Gody Baranka", o których wspomina Apokalipsa. Zgromadzony Kościół świętuje w Eucharystii właśnie "Gody Baranka". Stąd świąteczna atmosfera celebrowanej, stąd bogactwo strojów, kadzidło, uroczysty śpiew (Kościół tradycji bizantyjskiej zasadniczo nie zna Liturgii recytowanej, bez śpiewu, choćby prostego). Atmosfera święta i bogata mystagogia liturgiczna rozpoczyna się już od pierwszej części Liturgii – proskomidii, którą kapłan sprawuje jeszcze bez czynnego udziału wiernych.

1. Proskomidia

Jest to część, w której następuje duchowo-modlitewne przygotowanie się celebransów (prezbiterów i diakonów), a następnie przygotowanie "materii" ofiary, tzn. chleba i wina. Proskomidię sprawuje się przy bocznym ołtarzyku zwanym "żertwennikiem" (od słow.: *żertwa*, czyli ofiara). Żertwennik znajduje się w sanktuarium za ikonostasem, po lewej stronie ołtarza.

Celem proskomidii jest przygotowanie chleba i wina do sprawowania Eucharystii. Kościoły tradycji bizantyjskiej, zarówno prawosławny jak i grekokatolicki, używają do Eucharystii chleba pszennego, kwaszonego, tzn. wyrośniętego na drożdżach. Jest to chleb "żywy", ma bowiem stać się żywym Ciałem Pańskim. Wino powinno być gronowe i możliwie koloru czerwonego, dla lepszego podkreślenia symbolizmu.

Tradycyjnie używa się pięciu małych chlebków (bułeczek). Na jednym z nich znajduje się pieczęć z napisem "IC, XC, NIKA", tzn. "Jezus Chrystus zwycięża". Z tego chlebka kapłan wykrawa tzw. "Baranka", czyli hostię, która będzie konsekrowana. Baranka składa się na dyskosie (patenie). Wokół niego, na tymże dyskosie umieszcza się cząsteczki komemoracyjne (wzięte z innych chlebków).

⁵ Omówienie struktury i rubryk św. Liturgii oparto na: *Stużebnik*. Rim 1956, a także na: *He Theia leitourgia tou en hagiois patros hemon Ioannou tou Chrisostomou*. Thessalonike br. oraz: *Chwalim Hospoda. Mołytownyk*. Wyd. 3. Rym 1977. Cytowane teksty liturgiczne w przekładzie własnym.

Pierwsza z tych cząstek symbolizuje Bogurodzicę, następne świętych Starego i Nowego Testamentu, hierarchię kościelną oraz żywych i zmarłych wiernych. W ten sposób "Baranek" na diskosie oraz cząstki komemoracyjne symbolicznie obrazują cały Kościół nieba i ziemi zgromadzony na "Gody Baranka". Do kielicha nalewa się wino z małą odrobiną wody. W czasie przygotowywania tych darów ofiarnych kapłan na przemian z diakonem odmawiają szereg modlitw, zaczerpniętych zwłaszcza z psalmów i wersetów biblijnych.

Po ukończeniu proskomidii diakon okadza sanktuarium, a następnie całą świątynię i wiernych. Cerkiew wypełnia się dymem i wonią kadzidła, które ma symbolizować żarliwość modlitwy zgromadzonych.

2. Liturgia katechumenów

Po skończonej części przygotowawczej kapłani sprawujący świętą Liturgię wraz z diakonem gromadzą się wokół ołtarza i wspólnie odmawiają modlitwę do Ducha Świętego:

Królu niebios, Pocieszycielu, Duchu Prawdy,
Który wszędzie jesteś obecny i wszystko wypełniasz.
Skarbnico wszelkiego dobra i Dawco życia.
Przyjdź i zamieszkaż w nas.
Oczyść nas od wszelkiej zmyzy
I zbaw, o Dobry, dusze nasze.

Jest to swoista "preepikleza". Święte tajemnice Eucharystii Kościół pragnie sprawować w mocy Ducha Świętego. Po tej modlitwie następuje aklamacja rozpoczynająca liturgię katechumenów. Liturgia ta obejmuje następujące elementy:

- aklamacja początkowa: "Błogosławione Królestwo Ojca i Syna i Świętego Ducha, teraz i zawsze i na wieki wieków. Amen."
- 3 litanie (litanie pokoju i 2 litanie krótkie),
- 3 antyfony (śpiewane na przemian z wyżej wymienionymi litaniami),
- procesja z Ewangeliarzem,
- tropariony dnia lub święta,
- Trisagion ("Święty Boże ..."),
- czytanie Pisma św. (prokimen, Apostoł i Ewangelia),
- homilia,
- litanie "żarliwa" (czyli tzw. ektenia),
- litanie za zmarłych,
- litanie za katechumenów i ich rozesłanie.

W "litanii pokoju" Kościół modli się o pokój dla świata, o jedność i pomyślny rozwój dla Kościołów Bożych, za hierarchię kościelną i za sprawujących władzę, za prześladowanych i więzionych. Litanie ta obejmuje swym zakresem

wszystkie niemal potrzeby Kościoła i świata. Na każde wezwanie "litanii pokoju" (podobnie jak i innych litanii) wierni odpowiadają: "Panie, zmiłuj się" (gr.: *Kyrie eleison*, słow.: *Gospodi, pomiluj*). Litania kończy się prośbą-wezwaniem: "Wspominając Najświętszą, Przczystą, Błogosławioną i pełną chwały Władczynię naszą, Bogurodnicę i zawsze Dziewicę Maryję wraz ze wszystkimi świętymi – samych siebie, bliźnich naszych i całe życie nasze Chrystusowi, Bogu, oddajmy". Do modlitwy zgromadzenia liturgicznego włączona jest Bogurodzica i wszyscy święci. Modlitwa Kościoła lokalnego zanoszona jest we wspólnocie z całym Kościołem nieba i ziemi.

Antyfony są zmiennymi częściami św. Liturgii. Składa się na nie śpiew psalmów lub tylko wybranych wersetów psalmów z odpowiednim refrenem. W tradycji rosyjskiej (zachowywanej także w Kościele prawosławnym w Polsce) najczęściej śpiewa się tzw. antyfony typiczne (gr.: *typika*, słow.: *izobrazitielnaja*), tzn. Ps 103, Ps 146 oraz "Błogosławieństwa" wg Mt 5, 3-12 (gr.: *makarismoj*, słow.: *blażenny*). Tradycja rumuńska używa w liturgii wyłącznie antyfon typicznych. W tradycji rosyjskiej w wielkie święta śpiewa się antyfony własne a w niektóre dni zwykle tzw. antyfony codzienne (słow.: *powsiedniwny*).

I antyfona codzienna składa się z wersetów Ps 92 "Dobrze jest dziękować Panu i śpiewać imieniu Twemu, o Najwyższy", śpiewanych na przemian z refrenem: "Dla modlitw Bogurodzicy, Zbawco, zbaw nas". W tradycji greckiej i ukraińskiej w niedzielę werset Ps 92 zastępuje się wersetami Ps 100 "Wykrzykujcie na cześć Pana, wszystkie ziemie". Refren mariologiczny pozostaje bez zmian. W tradycji greckiej i melchickiej (z j. arabskim), w ramach dążeń do skracania św. Liturgii, często opuszcza się w ogóle werset psalmu a śpiewa trzykrotnie tylko sam refren.

Antyfona II ma strukturę analogiczną do I. W dni powszednie stanowią ją werset Ps 93 "Pan króluje, oblókł się w majestat" z refrenem "Dla modlitw świętych Twoich, Zbawco, zbaw nas". W niedzielę w tradycji greckiej i ukraińskiej przewidziane są natomiast werset Ps 67 "Niech Bóg się zmiłuje nad nami, niech nam błogosławi". W praktyce wszakże pomija się ten psalm.

Po antyfonie II śpiewany jest starochrześcijański hymn chrystologiczny "Ho Monogenes". Oto jego tekst:

Jednorodzony Synu i Słowo Boże,
nieśmiertelnym będąc zechciałeś dla naszego zbawienia
przyjąć ciało
ze świętej Bogurodzicy i zawsze Dziewicy Maryi
i bez zmiany stałeś się człowiekiem,
Ukrzyżowany Chryste, Boże,
śmiercią śmierć zwyciężyłeś.
Jednym jesteś z Trójcy Świętej,
współchwalony z Ojcem i Świętym Duchem,
zbaw nas.

Hymn ten sławi tajemnicę Wcielenia i tajemnicę zbawienia. Sprawowanie Eucharystii dokonuje się w kontekście aktualizacji Bożej ekonomii zbawienia.

Antyfona III składa się z wersetów Ps 95 "Przyjdźcie, radośnie śpiewajmy Panu" z refrenem chrystologicznym. W dni powszednie refren brzmi "Zbaw nas, Synu Boży, przedziwny wśród świętych; Tobie śpiewamy: Alleluja!" W tradycji greckiej i ukraińskiej refren ten w niedziele brzmi: "Zbaw nas, Synu Boży, powstały z martwych; Tobie śpiewamy: Alleluja!" W tradycji rosyjskiej, jak wspomniano wyżej, jako antyfonę III śpiewa się zwykle "Błogosławieństwa".

W czasie śpiewu III antyfony następuje procesja i intronizacja Ewangelii (tzw. małe wejście, słow.: *małyj wchod*). W tym czasie otwiera się królewską bramę i diakon po wezwaniu "Oto Mądrość (Najwyższa)! Powstańmy z szacunkiem!", uroczyście wnosi ewangeliarz do sanktuarium, składając go na ołtarzu. Po intronizacji Ewangelii następuje śpiew troparionów, czyli krótkich utworów poetyckich proklamujących celebrowaną uroczystość. Tropariony niedzielne (ośmiu tonów) proklamują tajemnicę Zmartwychwstania Chrystusa. Przed proklamacją Słowa Bożego śpiewany jest tzw. *Trisagion* (czyli starochrześcijański hymn "Święty Boże, Święty Mocny, Święty a nieśmiertelny, zmiłuj się nad nami").

Bezpośrednio przed czytaniem Apostoła (lekcji) recytuje się tzw. *prokimen* (kilka wersetów odpowiedniego psalmu), przed czytaniem Ewangelii natomiast śpiewa się "Alleluja" z wersetami. Po homilii następuje "litania żarliwa" będąca właściwą modlitwą powszechną oraz, w razie potrzeby, wspomnienie zmarłych i litania za katechumenów (odmawiana do dziś). Na tym kończy się liturgia katechumenów⁶.

3. Liturgia wiernych

Układ liturgii wiernych jest następujący:

- litania wiernych (wraz z odpowiednimi modlitwami),
- *Cherubikon* (hymn "Iże Cheruwimy ..."),
- procesja z darami ofiarnymi, w czasie której wspomina się hierarchię, władze i lud wierny,
- litania błagalna (zwana *prosielna*),
- pocałunek pokoju,
- wyznanie wiary (Credo nicejsko-konstantynopolitańskie, bez "Filioque"),
- prefacja wraz ze śpiewem "Święty",
- anafora czyli kanon eucharystyczny,

⁶ Liturgię katechumenów nazywa się dziś w pewnych kręgach Kościoła wschodniego również Liturgią Słowa Bożego.

- "Ojcze nasz",
- tzw. "małe Podniesienie",
- podzielenie "Baranka" i ryt zeonu (tzn. gorącej wody),
- Komunia kapłańska,
- Komunia wiernych,
- dziękczynienie po Komunii (odpowiednie hymny i litanie),
- modlitwa zwana "zaambonna",
- błogosławieństwo kapłańskie,
- modlitwa rozesłania (gr.: *apohysis*, słow.: *otrust*).

Uroczysty i podniosły śpiew *Cherubikonu*, podczas przeniesienia darów ofiar-nych z "żertwennika" na ołtarz, przez swą głęboką treść mystagogiczną, wprowadza wiernych w mistyczny wymiar sprawowanej tajemnicy Eucharystii. Oto tekst hymnu Cherubinów:

My, którzy mistycznie wyobrażamy Cherubinów
i Dawczyńi życia, Trójcy,
trójświęty śpiewamy hymn,
odkóźmy teraz wszelkie życiowe zatroskanie.
Abyśmy (godnie) podjęli Króla wszechrzeczy,
którego, jako zwycięzcę, niewidzialnie niosą chóry anielskie.
Alleluja.

Po przeniesieniu darów i litanii błagalnej następuje pocałunek pokoju (dziś wymieniają go między sobą jedynie celebransi). Jest to znak pojednania i zgody, zanim przystąpi się do składania właściwej Ofiary. Dopiero w tej atmosferze głębokiej wspólnoty i zgody Kościół wyznaje wiarę według Credo nicejsko-konstantynopolitańskiego⁷.

Wstępem do prefacji, a właściwie do całej anafory (modlitwy eucharystycznej) jest wezwanie diakona: "Stańmy godnie, stańmy z bojaźnią, bądźmy uważni, abyśmy w pokoju mogli przynieść (tzn. złożyć) świętą Ofiarę!" W dialogu przed prefacją występuje też znane z liturgii zachodniej wezwanie "W górę wnieśmy serca!" Święta Eucharystia sprawowana jest przez wspólnotę Kościoła w atmosferze głębokiego duchowego skupienia i "podniesienia serc i umysłów" ku niebiańskiemu ołtarzowi.

W dzisiejszej praktyce liturgicznej Kościoła prawosławnego i grekokatolickiego są w użyciu dwie anafory: św. Jana Chryzostoma i św. Bazylego Wielkiego

⁷ Credo (słow.: *Wieruju*) w Liturgii odmawia się według tekstu ustalonego na soborze konstantynopolskim, a więc bez przyjętego później na Zachodzie dodatku "Filioque", co jest jak wiadomo przedmiotem sporu między Kościołami. Również katolickie Kościoły wschodnie zachowały (zasadniczo) tekst Credo bez Filioque.

(Ta ostatnia używana jest tylko 10 razy w roku)⁸. Według rozpowszechnionej aktualnie praktyki liturgicznej Kościołów tradycji bizantyjskiej większą część anafory odmawia kapłan po cichu, co jest sprzeczne z naturą samej anafory i budzi coraz większe sprzeciwy w gronie liturgistów prawosławnych. Niektóre środowiska praktykują głośne odmawianie całej anafory a nie tylko jej fragmentów.

Anafora św. Bazylego jest dłuższa i bardziej rozbudowana niż anafora św. Jana Chryzostoma. Ich struktura wszakże jest podobna: uwielbienie Boga za dzieło Jego zbawczej ekonomii, słowa ustanowienia Eucharystii (tzw. *Institutio*), anamneza, epikleza, wspomnienie Bogurodzicy i świętych, modlitwy komemoracyjno-przyczynne za cały Kościół.

Anamneza "wspomina", tzn. uobecnia dzieło Paschy Chrystusa: Jego krzyż, złożenie do grobu, zmartwychwstanie po trzech dniach, wniebowstąpienie i zasiadanie po prawicy Ojca. W epiklezie Kościół przyzywa Ducha Świętego na zgromadzenie liturgiczne i na święte Dary, prosząc o ich przemianę i uświęcenie. W ten sposób realizuje się sakramentalna Pięćdziesiątnica. Anafora nadaje świętej Eucharystii zdecydowany wymiar paschalno-pneumatologiczny.

Wątek pneumatologiczny znajduje ponadto swój wyraz w tzw. rycie zeonu. Do Krwi Najświętszej w Kielichu dolewa się wrzącej wody. Krew Pańska podawana jest w Komunii św. (pod dwiema postaciami) jako pełna żaru Ducha Świętego.

Po udzieleniu wiernym Komunii św. kapłan błogosławi lud świętymi Darami. Jest to jedyne błogosławieństwo Najświętszym Sakramentem w Kościele prawosławnym, który nie zna Wystawienia Eucharystii dla adoracji. W Kościele grekokatolickim wprowadzona natomiast została ekspozycja i adoracja Najświętszego Sakramentu, głównie z okazji święta Bożego Ciała.

Cała święta i boska Liturgia eucharystyczna w Kościele wschodnim przez swą mystagogię wprowadza wiernych w głębokie przeżycie tajemnicy Eucharystii jako tajemnicy Paschy i Pięćdziesiątnicy sakramentalnie uobecnianej⁹.

⁸ Anafory bizantyjskie św. Jana Chryzostoma i św. Bazylego zasługują na teologiczną analizę w osobnym opracowaniu. Polski tekst tych anafor zob. w: *Jan Chryzostom. Wybór Pism. Modlitwy liturgiczne. Pisma o charakterze wychowawczym*. Tłum. H. Paprocki, W. Kania. Warszawa 1974. PSP s. 87-106. Tamże znajduje się tekst *Liturgii uprzednio poświęconych Darów*, zob. s. 130-148.

⁹ Na temat sakramentu Eucharystii w Kościele prawosławnym, zwłaszcza zaś na temat pneumatologicznego wymiaru Eucharystii, zob.: W. H r y n i e w i c z. *Misterium Eucharystii w świetle teologii prawosławnej*. "Ateneum Kapłańskie" 101:1983 z. 448 s. 366-380; J. S. G a j e k. *Eucharystia sakramentem Ducha*. Warszawa 1984, a także interesujący z punktu widzenia teologii porównawczej artykuł: W. H r y n i e w i c z. *Sakrament Paschy i Pięćdziesiątnicy. Tajemnica Eucharystii w świetle dialogu katolicko-prawosławnego*. W: *Eucharystia i posłannictwo. Wieczera Pańska w dialogu chrześcijan*. Red. L. Górka, W. Hryniewicz. Warszawa 1987 s. 30-69.

IV. KILKA UWAG O AKTUALNEJ PRAKTYCE EUCHARYSTYCZNEJ
KOŚCIOŁA WSCHODNIEGO

Kościół wschodnie zgodnie uznają niedzielą liturgię eucharystyczną za centrum swego życia liturgicznego i duchowego. Jak wskazano wyżej, nie jest to centrum wyizolowane, ale raczej "wkomponowane" w całość cyklu życia liturgicznego Kościoła. Wierni są usilnie zachęceni do udziału w niedzielnej Liturgii, nie ma wszakże formalnego nakazu czy przykazania uczestnictwa. Udział w niedzielnej św. Liturgii nie oznacza wszakże koniecznie przystępowania do Komunii św. W świadomości wiernych prawosławnych Komunia św. jest wielką świętością i wymaga specjalnego przygotowania. Zasadniczo przed każdorazowym przystąpieniem do Komunii św. wierny winien przystąpić do spowiedzi, w której winien wyznać także drobne grzechy i niedoskonałości. Spowiedź taka ma zwykle miejsce w sobotę wieczorem, lub nawet w niedzielę przed św. Liturgią. Ponadto, zarówno kapłan jak i wierni świeccy, winni w wieczór poprzedzający przystąpienie do Komunii św. odmówić specjalny zestaw modlitw przygotowawczych, nazywanych *prawito*, czyli "regułą". Zestaw ten obejmuje tzw. kanon (czy nawet kanony) oraz szereg starożytnych modlitw przed Komunią św. Podobnie po Komunii św. przepisane są specjalne modlitwy dziękczynne¹⁰. Wyrazem szacunku dla Komunii św. jest także post eucharystyczny. Kościół prawosławny zachowuje tradycyjną dyscyplinę postu, tzn. od północy danego dnia. Kościoły unickie zachowują dyscyplinę Kościoła rzymskiego.

W tradycyjnych środowiskach prawosławnych nie propaguje się specjalnie częstej Komunii św. W środowiskach odnowy życia liturgicznego i duchowego, zwłaszcza w prawosławnej diasporze, istnieje dążenie do nieco częstszej Komunii św., ale też bez zbytnej częstotliwości. Większość wiernych natomiast zadowala się przystąpieniem do Eucharystii co najwyżej kilka razy w roku.

W Kościele prawosławnym (i analogicznie w niektórych Kościołach unickich) zachowano starochrześcijańską praktykę łącznego udzielania sakramentów inicjacji chrześcijańskiej: chrztu, bierzmowania i Eucharystii. Wszystkich trzech sakramentów udziela się razem niemowlętom (małym dzieciom). W konsekwencji dzieciom także i po chrzcie udziela się Komunii św. (oczywiście bez spowiedzi) do mniej więcej 6–7 lat. Następnie dziecko przechodzi przygotowanie do I spowiedzi i po niej następuje I uroczysta Komunia św. w wieku lat 8–9 czy trochę później. Taka praktyka jest stosowana w Kościele prawosławnym. W Kościele grekokatolickim stosuje się zasadniczo dyscyplinę zbliżoną do praktyki

¹⁰ Zob.: *Posledowanije swiatago Priczaszczenija bożestwiennago i żywotworiaszczago, preczistago Tiela Christowa i Krowi Jego*. W: *Ierejskij Molitwostow*, jw. s. 1155-1188.

Kościola łacińskiego (zawsze wszakże udziela się chrztu i bierzmowania łącznie, zgodnie z rytuałem).

Komunii św. udziela się w Kościołach wschodnich wszystkim wiernym pod dwiema postaciami. Ciało Pańskie w postaci drobnych kosteczek konsekrowanego chleba zanurzone jest w Krwi Pańskiej i podawane wiernym do ust za pomocą specjalnej łyżeczki. W niektórych środowiskach, np. wśród melchitów, Ciało Pańskie kapłan podaje palcami, zanurzając je w Najświętszej Krwi bezpośrednio przed podaniem do ust wiernego. Czerwone wino używane do Eucharystii pogłębia symbolizm samej Komunii.

Kościół wschodnie z pieczołowitością zachowały tradycyjne formy praktyki liturgicznej dotyczącej Eucharystii. Nurt odnowy liturgii, który w ostatnich dziesięciokach lat ogarnął większość Kościołów chrześcijańskich, staje się również swoistym wyzwaniem pod adresem liturgii i praktyki eucharystycznej Kościołów wschodnich. Nie chodzi tyle nawet o zmianę obrzędów, (co dla prawosławnych jest ideą trudną do przyjęcia), ale o przywrócenie obrzędom ich pierwotnej świeżości, zatartej niekiedy przez szacowną tradycję. Dla przykładu tylko dwie kwestie pastoralne: częstotliwość Komunii św. oraz głośne odmawianie anafory, postulowane zresztą a nawet i praktykowane w pewnych kręgach odnowy duchowej w Kościołach wschodnich, prawosławnych i zjednoczonych z Rzymem.

Udzielenie odpowiedzi na te i wiele innych pytań jest ważne dla zapewnienia Eucharystii rzeczywiście centralnej roli w życiu chrześcijan tradycji wschodniej.

THE EUCHARIST IN THE PASTORAL LITURGY AND PRACTICE OF THE EASTERN CHURCH

S u m m a r y

In order to understand duly the theology of the Eucharist in the Eastern Church, it is inevitable to get to know the very rite of the Eucharist, i.e. Divine Liturgy. The article presents and discusses the structure of Divine Liturgy of the Byzantine rite in the context of the whole liturgical experience of the Church. It considers also some problems of the pastoral Eucharistic practice, pinpointing the problems which need consideration and solution, e.g. more often Communion or praying anaphora (Eucharistic prayer) aloud. A contemporary liturgical revival and re-discovery of liturgy in the Christian Churches constitutes also a challenge for the current practice of the Eastern Churches.

Translated by Jan Klos